

TEŞRİ'DEN ÖNCE FİİLLERİN HÜKMÜ MESELESİNİN TEORİK TEMELLERİ*

Ayşegül YILMAZ**

Öz

Fıkıh usûlünde akıl-nakil ilişkisinin sorgulandığı konulardan biri de teşrî'den önce fiillerin hükmü meselesidir. Kelâm, usûl ve furû' üçgeninde ele alınan ve husûn-kubuh tartışmalarının önemli alt başlıklarından olan bu mesele, aslında aklın teklif ve teşrî'deki rolünü ortaya koyma çabalarından doğmuştur.

Fıkıh usûlü eserlerinde şer' den önce eşyanın hükmü konusunda hazır, ibâha ve tevakkuf olmak üzere üç ana tavır yer alır. Bu çalışmada, tarafların konu üzerinde serdettiği görüşlerin nakledilmesi değil, meselenin teorik temellerinin ortaya konulması hedeflenmiştir. Bu sebeple bu teorik temellere işâret bakımından en önde gelen iki örnek şahıs (Basrî ve Gazzâlî) seçilmiş, onların delil ve görüşleri ışığında problemin kaynağına ulaşmaya çalışılmıştır. Bunun için ilk bölümde, teşrî'den önce fiillerin hükmü meselesi – Basrî ve Gazzâlî karşılaştırması eşliğinde- genel hatlarıyla ortaya konulmuştur. Buradan hareketle tespit edilen meselenin teorik temelleri ikinci bölümde ele alınmış; son bölümde ise aynı teorik düzlemde tartışılan benzer meselelerden örnekler verilmiştir. Sonuç olarak teşrî'den önce fiillerin hükmü meselesindeki ihtilâfın temelinde, "hikmet" ve "akıl" kavramlarının bulunduğu kanaatine ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Akıl, hikmet, teşrî', hüküm.

THE THEORETICAL ROOTS OF THE PROBLEM OF THE ACTS' RULE BEFORE THE MESSAGE

Abstract

One of the topics that include an examination about the relation between reason and revelation is the problem of the rules of human acts before the message. This problem that is located in the triangle of Kalam, Usul al-Fiqh and Fiqh as an important subtitle of the problem of husn-qubh, is concerned with the role of human mind in the recognition of the rules of acts without The Ruler's text or messengers.

In Usul books, there are three main views on the assessment of human acts before the arrival of the shar': proscribed, permitted and un-assessable (in suspension). In this paper, it isn't intended to count all the different opinions on the problem, but aimed to reveal the theoretical roots of this issue. For this purpose, two examples of scholars were selected. In the light of their (Basrî's and Gazzâlî's) views, the origins of this issue have been identified. Hence, this article is organized in three main sections followed by a brief conclusion. Primarily it has been presented how the problem was examined by the scholars, especially by Basri and Gazzali. After this general outline, the theoretical roots of the problem have been analyzed in the second part. In the last part, two similar problems have been given. Eventually it is possible to say that the major conclusion derived from this study is that there are two important theoretical roots in the debate: "wisdom" and "reason/mind".

Keywords: Reason, wisdom, legislation, rule/al-hukm.

* Bu makale, *Fıkıh Usûlü'nde Husûn-Kubuh Meselesi -el-Mu'temed ve el-Mustasfâ Karşılaştırması Işığında-* (Marmara Ü. SBE, İslâm Hukuku Bilim Dalı, Danş. Prof. Dr. Mehmet Erdoğan, İstanbul 2012) adlı basılmamış doktora tezimizden yararlanılarak derlenmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, aysegulyilmaz@ibu.edu.tr

Giriş

Fıkıh usûlü ilminin, aklın ve naklin birlikteliği ile vücut bulma ayrıcalığına ve üstünlüğüne sahip bir ilim olduğu, zaman zaman fıkıh âlimlerinin dile getirdiği bir hakikattir. Bu sebeple usûl eserleri, akıl-nakil birlikteliğinin mâhiyeti ve keyfiyetini sorgulayan birçok meseleye yer verir. Bir ayağı kelâm ilmine diğeri furû'a uzanan bu usûl meselelerinden biri de teşrî'den önce fiillerin hükmünün ne olacağı problemidir.

İlâhî teşrî'den önce hükmün varlığından söz edilip edilemeyeceği meselesi, fıkıh usûlü eserlerinde genellikle "Hazr ve İbaha" yahut "Şer'den Önce Eşyanın Hükmü" başlığı altında tartışılmıştır. Meselenin ihtilaf noktalarına bakıldığında, "Şer'den önce eşyanın hükmü nedir?" sorusu kapsamında "Hâkim/hüküm koyucu kimdir? Aklın teklîfteki rolü nedir? Akıl, hasen ve kabihe hükmedebilir mi? Hasen ve kabihe nedir? Akıl, bağlayıcı hüküm koyabilir mi? Şer'î hüküm nedir?" gibi çok önemli sorulara cevap arandığı görülmektedir. Mesele ilk bakışta, şer'den önce fiillerin hükmünü ortaya koymanın Müslümanın şer'î amellerine etki edecek hiçbir pratik sonucu bulunmadığı dolayısıyla bu tartışmaların da zihin egzersizinden başka fayda sağlamayan tamamen teorik ihtilâflardan ibâret olduğu izlenimi verebilir. Ancak arka planında barındırdığı bu sorular, meselenin, sadece usûl ilmini değil kelâmdan fıkhı uzanan geniş bir alanı ilgilendiren ve etkileyen teorik ve pratik sonuçları olduğunu göstermektedir.

Usûl eserlerinde "Şer'den önce eşyanın hükmü" şeklinde zikredilen konu başlığında, "fiillerin hükmü" şeklinde değişikliğe gitmemizin sebebi, günümüz Türkçesinde "eşya" kelimesinin Arapça kökenine nispetle anlam kaymasına uğramış olmasıdır. Arapçada "şey" in çoğulu olan "eşya", şeyler anlamındadır. Bu hâliyle fiilleri de kapsamakta iken Türkçe "eşya" olarak tercüme edilmesi durumunda anlam daralacak ve yanlış anlamaya yol açacaktır. Hâlbuki fıkıh ilminde hükmün konusu -Türkçe anlamıyla eşya değil- mükellefin fiili ve ona taalluk eden şeylerdir.

Allah Teâlâ her hangi bir şeriat göndermeden önce, fiillerin hükmü bulunup bulunmadığı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Basra Mu'tezilesi, Hanefiler, bazı Mâlikî ve Şâfiî âlimler, şer'den önce fiillerin mübah olduğunu; Bağdat Mu'tezilesi, bazı Hanbelî ve Şâfiîler, hazr üzere yani haram olduğunu savunmuştur. Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin takipçileri olan Şâfiî ve Mâlikîlerin çoğu ile bazı Mu'tezilî ve Zâhirî âlimler ise bu konuda tevakkuf etmiştir.¹ Tarafların,

¹ bkz. Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, (XVII: eş-Şer'iyât), thk. Tâhâ Hüseyin: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, Kahire 1963, s. 145; Ebu Zeyd ed-Debûsî, *Takvîmu'l-Edille fi usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, II. Baskı, Beyrut 2007, s. 443-464; Ebû Ya'lâ, *el-Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Abdulkâdir Ahmed Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2002, c. II, s. 259-273; İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Mahmut Hâmid Osman, Dâru'l-hadis, Kâhire 1998, c. I, s. 83-91; Ebü'l-Velîd el-Bâcî, *İhkâmu'l-Fusûl fi ahkâmi'l-usûl*, thk. Abdülmecid Türkî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1995, s. 687-692; Ebû İshak

tartışma konusunun hangi fiiller olduğu noktasında tam olarak uzlaşmadığı görülür. Eş'arî-Şâfi'î ekolün güçlü temsilcisi Cüveynî, tartışmanın aklın hasen ya da kabih olduğuna hükmedemediği meseleler hakkında cereyan ettiğini söylemektedir.² Gazzâlî de bu tartışmalarda, Mu'tezile'nin kastının "aklın zarûrî ya da nazarî olarak husnüne veya kubhuna hükmetmediği fiiller" olduğunu belirtir.³

Cessâs (370), Debûsî (430) ve Kâdî Abdülcebbâr (415) gibi ibâhayı savunanların görüşlerinden anlaşıldığı kadarıyla onlar bu tartışmayı aklın, kubhuna dâir bir delil veya emâre bulamadığı fiiller hakkında yürütmektedir.⁴ Ancak yine onlar, söz konusu fiillerde, akıl bir hükme ulaşsa dahî şer' tarafından bu hükmün değiştirilmesini mümkün görmektedir. Allah Teâlâ'yı bilmenin haram, küfrün mübah olması câiz olmadığından, hükmü zarûrî olarak bilinen ve değişmesi mümkün görülmeyen bu tür fiillerin, tartışma dışında tutulması konusunda ise genel bir kanaat oluşmuştur.

1. Teşrî'den Önce Fiillerin Hükmü Meselesi

Bu çalışmada başlangıçtan günümüze kadar bütün usûl âlimlerinin teşriden önce fiillerin hükmü ile ilgili görüş ve delillerini sunmak değil, meselenin teorik arka planını ortaya koymak ve irdelemek amaçlanmış olduğundan, konuyu bu açılardan ele alan iki önemli usûl âliminin muhâlif görüşlerini karşılaştırma ve değerlendirme yolu tercih ve takip edilmiştir. Bunlardan birincisi Mu'tezilî âlim Ebû'l-Hüseyin el-Basrî (436), diğeri ise Eş'arî-Şâfi'î ekolüne mensup Gazzâlî (505)'dir. Kanaatimizce bu iki âlim, tartışmanın usûl ilminde hangi düzlemde cereyan ettiğinin doğru biçimde görülmesini sağlama bakımından seçilebilecek en doğru isimlerdendir. Mütakellimîn metoduyla yazılmış dört temel usûl eserinden ikisi olan *el-Mu'temed* ve *el-Mustasfâ*, eser sistematigi bakımından da çağdaşlarından önde görülmektedir. Dolayısıyla bu eserlerde, şer'den önce fiillerin hükmü meselesinin nerede ve nasıl zikredildiği de müelliflerinin konu hakkındaki görüşlerini tahlilde dikkat edilmesi gereken noktalardan olacaktır.

eş-Şîrâzî, *et-Tebşira fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heytû, Dârü'l-Fikr, Dımeşk 1980, c. I, s. 532-537; Ebû'l-Meâlî el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülazîm ed-Dîb, Katar 1399, c. I, s. 99-100; *et-Telhîs*, III, 469-480; Ebû'l-Muzaffer es-Sem'ânî, *Kavâtü'u'l-Edille fî usûli'l-fikh*, thk. Dr. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî, Mektebetü't-Tevbe, Riyad, 1419/1998, c. III, s. 410-431; Necmeddin et-Tûfî, Süleyman b. Abdülkavîyy; *Der'u'l-kavli'l-kabîh bi't-tahsîn ve't-takbîh*, thk. Eymen Mahmûd Şehâde, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-islâmiyye, Riyad 2005, s. 115; Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîr fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2000, c. I, s. 120-124.

² Cüveynî, *el-Burhân*, I, 99.

³ Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, el-Matbaatü'l-Emiriyye, Kâhire(Bulak) 1322, c. I, s. 63.

⁴ Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fî'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, Vizâratu'l-evkâf ve's-suûnu'l-İslâmiyye, Kuveyt 1985, III, s. 247-254; Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 69-71; Debûsî, *Takvîmü'l-Edille*, 44-50; 52-53; 442-465; Kâdî Abdülcebbâr, *Şerh*, 88; 132-133; 309-311; 564-565.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, teşrîf'den önce fiillerin hükmü problemini eserinin "Hazr ve İbâha" bölümünde; Gazzâlî ise "Hükmün Hakikati" başlığı altında ele almıştır. Basrî, şer' den önce fiillerin bir kısmının haram, bir kısmının mübah hükmünü taşıdığı ve aklın, şer'in yokluğunda hasen ve kabihe hükmedebileceği görüşündedir. Bu sebeple konuyu "Hazr ve İbâha" başlığı altında ele alması tutarlı ve sistematik bir tavidir. Hükmü "hitâbullâh" olarak tanımlayan Gazzâlî ise teşrîf'den önce fiillerin hükmü bulunmadığını savunmaktadır. Gazzâlî'nin konu hakkındaki bütün görüşleri, kendisinin hüküm tanımına bağlı olarak gelişmektedir. Bu sebeple Gazzâlî de kendi görüş ve eser sistematığı ile tutarlı biçimde, meseleye "Hükmün Hakikati" başlığı altında yer vermeyi uygun bulmuştur.

Teşrîf'den önce fiillerin hükmü konusunda usûl âlimlerinin zaman zaman hangi fiillerin tartışıldığı hususunda farklı düşündükleri görüldüğünden öncelikle yapılması gereken, Basrî ile Gazzâlî'nin hangi fiillerden bahsettiğini, hangi konuda ihtilâfa düştüğünü netleştirmektir. Basrî'ye göre cevabı aranan soru, teşrîf'in yokluğunda aklın menfaatlere yönelmeyi kabih görüp görmeyeceğidir.⁵ Gazzâlî ise tarafların tartışma konusu yaptığı bütün fiiller hakkında delil ve görüşlerini beyan eder. Ancak son tahlilde, tartışmanın asıl konusunun Allah Teâlâ'nın fiillerinde husûn-kubuh olduğunu belirterek bütün bu tartışmaların varacağı nihâî noktanın - bir başka deyişle temelinde yatan asıl problemin- Allah Teâlâ'nın fiil ve sıfatlarının niteliği olduğunu ortaya koymaktadır. Aklın hiçbir fiilin husnüne ya da kubhuna hükmedemeyeceğini savunanlar açısından ise tartışma konusunun, ayırım yapmaksızın şer' den önceki bütün fiiller olduğunu söylemek mümkündür.

Basrî, teşrîf'den önce hüküm problemini ele alırken, -istisnâî hâller hâric- insana fayda sağlayacağı ve zarar vermeyeceği bilinen yeme-içme gibi fiilleri örnek vermektedir. Ona göre bu tür fiiller aklen mübahtır.⁶ Konu hakkındaki görüş ve delilleri aktarırken Basrî'nin, daha çok hazr taraftarlarını muhâtap aldığı görülmektedir. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin Bağdat'ta yaşadığı ve Bağdat Mu'tezile'sinin de şer' den önce fiillerin haramlığını iddia ettiği düşünülürse bu tabîî bir tutumdur.

Gazzâlî ise bu konuda tevakkuf etmiştir.⁷ Onun konuyu ele alışına bakıldığında, hazr savunuları tenkit etmekle birlikte daha çok ibâha taraftarlarının eleştirisine ağırlık verdiği görülür. Gazzâlî'nin, muhtemelen *el-Mu'temed*'i ve diğer pek çok usûl kitabını görerek kendi eserini yazmış olması, ona konuyla ilgili daha önce ortaya atılmış tüm iddiaları cevaplama avantajı sağlamıştır. Bu sebeple Basrî'nin öne sürdüğü delil ve görüşlerin neredeyse tamamı, Gazzâlî tarafından *el-Mustasfâ*'da ele alınıp cevaplanmıştır.

⁵ Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hamidullah, el-Ma'hedu'l-İlmiyyu'l-Fransî, Dimeşk 1964-1965, c. II, s. 873.

⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 868.

⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 55; 218.

Basrî'nin yiyeceklerden faydalanmanın aklen mübah olduğuna dâir *el-Mu'temed*'de zikrettiği ilk delil, bu yararlanmanın kubuh içermeyen bir menfaat olmasıdır.⁸ Bu tür menfaatlerin husnû aklen bilinmekte, akıl sahibi herkes, bunların mefsedet ve mazarrat içermediğini kabul etmektedir.⁹ Kabihliğe delil veya karine bulunmadıkça sırf ihtimallere dayanarak bu tür bir fiili terk etmek akla aykırıdır.¹⁰ Elbette ki Gazzâlî, Basrî'nin bu görüşlerine özellikle de aklın hüküm verme yetkisi bulunduğu iddiasına temelden karşı çıkar. Çünkü Gazzâlî'ye göre mübah kılıcı, yalnız Allah Teâlâ'dır. Akıl ise sadece mübahlığı bildiren (muarrif)'dir.¹¹ Diğer taraftan akıl sahibi herkesin bir fiilin husnûne ya da kubhuna hükmetmesi de Gazzâlî'ye göre delil teşkil etmez.

Basrî, konuyla ilgili ikinci delilini, delilin yokluğu üzerine inşâ eder. Ona göre, bu tasarruflarda bir mefsedet bulunduğu dâir aklî ya da sem'î bir delil yoktur. Eğer bir mefsedet bulursa bunun mükellefe bir şekilde gösterilmesi gerekir. Çünkü Hakîm (Hikmet Sâhibi) olan Allah Teâlâ'nın, kubuh içeren bir şeyi mükellefe bildirmemesi, hikmetiyle bağdaşmaz.¹²

Gazzâlî bu iddiaya cevap verirken aynı mantıkla hareket etmekte ve şâyet bu fiiller hasen olsa sem'î bir izin bulunması gerekeceğini söylemektedir. Böyle bir izin bulunmadığına göre o fiiller hasen değildir.¹³ Ancak Gazzâlî'nin muhâlifleri açısından bakıldığında bu cevabın tatmin edici sayılamayacağı açıktır. Çünkü ibâha taraftarlarına göre, bir konuda yasak yokluğu ile izin bulunmaması durumu zaten birbirine eşit değildir. Şâri'in bir şeye izin vermesi, sadece açık hitabı ile gerçekleşmez. Fakat Gazzâlî de bu durumun farkındadır. Dolayısıyla muhâliflerinin, Allah Teâlâ'nın, fiilin faydalı olduğunu ve zarar içermediğini bildirdiğinde, ona izin vermiş olacağı görüşüne de karşı çıkmaktadır. Gazzâlî, bu görüşün kabul edilmesi durumunda, bir kimsenin, kendi yemeğinin yararlı olduğunu ve zarar içermediğini bildirmesinin de izin sayılması gerekeceğini söyler.¹⁴ Bu noktada Gazzâlî'nin, Allah Teâlâ'nın fiilleri ile kulların fiilleri arasında benzerlik kurarak delil getirdiği görülmektedir ki zaman zaman muhataplarını eleştirdiği bir nokta olması bakımından dikkat çekicidir.

Basrî, başkasının mülkünde tasarruf niteliği taşıyan fiillerin, ancak sahibine zarar verdiği zaman kabih olacağını savunur. Mülkünde kulların tasarrufta bulunması ise Allah Teâlâ'ya bir zarar vermez.¹⁵ Gazzâlî'ye göre bu görüş tutarsızdır. Çünkü başkasının mülkünde tasarruf, sahibi izin vermediği için değil de

⁸ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 868.

⁹ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 876-877.

¹⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 871-872.

¹¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 63.

¹² Basrî, *el-Mu'temed*, II, 870.

¹³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 64.

¹⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 64.

¹⁵ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 874-875.

zarar gördüğü için kabih olsa sahibi zarara uğradığı zaman, izin vermiş olsa bile kabih olması gerekir. Diğer taraftan aynaya bakmak gibi fiiller söz konusu olduğunda kulun, kendi mülkünden başkalarının faydalanmasını men etmesi kabih olduğu hâlde, Allah Teâlâ'nın, bazı yiyecekleri kullarına yasaklaması kabih değildir. Kabihliğin gerekçesi, sadece kulun zarara uğraması olsa aklın idrak edemediği gizli bir zarar içeren ve Şer'in yasakladığı hiçbir fiilin tasavvur edilememesi gerekir. Dolayısıyla Gazzâlî, aynaya bakmanın, sahibine zarar vermediği için mübah olduğu görüşüne karşı çıkar. Çünkü birinin aynasını başka bir yere taşımak, sahibi bundan zarar görmese bile, haramdır. Aynaya bakmak mübahtır; çünkü Gazzâlî'ye göre bakmak, aynada; aydınlanmak da lambada tasarruf değildir. Şayet bizzat bu nesnelere tasarruf edilmiş olsa -sem' cevâzına delâlet etmediği takdirde- bu tasarrufun haram olduğuna hükmedilebilir.¹⁶ Gazzâlî'nin, muhâlifin delilini çürütmeye çalışırken tasarruf kavramını, günümüz mülkiyet anlayışında sıkıntı doğuracak ölçüde somutlaştırdığı ve daralttığı görülmektedir.

Basrî'ye göre, Allah Teâlâ'nın cisimlerde tatlar yaratması, onlardan faydalanmanın mübah oluşuna delildir.¹⁷ Basrî'nin bu delilinin en önemli dayanağı, Allah Teâlâ'nın hikmet sıfatıdır. Hakîm olan Allah Teâlâ'nın, amaçsız bir şey yaratması abes ve dolayısıyla kabihtir. Allah Teâlâ'nın bunları yaratmadaki amacı, saf zarar olamaz; o hâlde kulların maslahatına yönelik yarattığı anlaşılabilir olur.

Gazzâlî, Basrî'nin bu istidlâl tarzına da karşı çıkmakta ve delile dayanmayan böyle tahminlerin sonu gelmeyeceğine dikkat çekmektedir. Örneğin, Allah Teâlâ söz konusu tatları, birisi faydalansın diye yaratmamış olabilir. Hatta bütün âlemi illetsiz yaratmış olabilir. Yahut Allah Teâlâ onları, şiddetle arzulanan kabihleri terk etme karşılığında sevap kazanılması için de yaratmış olabilir.¹⁸

Teşrî'den önce fiillerin haramlık üzere olduğunu savunanlar yani hazr taraftarları Basrî'nin de Gazzâlî'nin de muhâlifi konumundadır. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, hazr taraftarlarına cevaben, kabihliğine bir delil veya karine bulunmadıkça sırf ihtimallere dayanarak fayda içeren bir fiili terk etmenin akla aykırı olduğunu, zarar içerdiğine dâir emâre bulunmayan menfaatin hasen olduğunu söylemektedir. Hazr savunanların iddialarından biri de teşrî'den önce menfaatlere yönelmenin, Allah Teâlâ'nın mülkünde izinsiz tasarruf anlamına geldiği için kabih olduğudur. Basrî, öncelikle insanın mülkiyeti ile Allah Teâlâ'nın mülkiyetinin farklı anlamlar taşıdığına altını çizmektedir. Ardından hazr taraftarlarına kendi delilleriyle karşılık vermekte ve insanın, kendi bedenini menfaatlerden mahrum bırakmasının da Allah Teâlâ'nın mülkünde tasarruf etme anlamına geleceğine dikkat çekmektedir.¹⁹

¹⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 64.

¹⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 876.

¹⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 65.

¹⁹ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 874-875.

Sem'î bildirim olmadan hükmün varlığını kabul etmeyip tevakkufu savunan biri olarak Gazzâlî, ibâha taraftarlarına karşı çıktığı gibi, aklın şer'den önce haramlığa delâlet ettiğini savunanlara da karşı çıkar. Hazr taraftarlarının en önemli delili olan, başkasının mülkünde izinsiz tasarrufun kabihliği, Gazzâlî'ye göre de bu konuda hüccet kabul edilemez. Hazr taraftarlarına karşı, Basrî'nin bazı cevaplarını destekleyip tekrar eden Gazzâlî, şer' olmasa bile, âdet gereği dahi bu tasarrufların kabih olmayacağını savunur. Ona göre bu tür tasarruflar ancak sahibi zarar görüyorsa kabih olabilir.²⁰

Basrî, teşrî'den önce fiillerin hükümü konusunda tevakkuf edilmesine de karşıdır. Ona göre aslında tevakkuf edenler, netice itibâriyle hazr veya ibâha taraftarıdır. Çünkü tevakkuf eden kimse de aklen, teşrî'den önce menfaatlere yönelen birinin kınanmayı hak edeceği ya da hak etmeyeceği görüşlerinden birini tercih etmek zorundadır.²¹

Tevakkufu savunan biri olarak Gazzâlî, elbette ki Basrî'nin sözünü ettiği zorunluluğa katılmamaktadır. Gazzâlî, tevakkufun hükümü bilememe çaresizliği şeklinde yanlış anlaşılması için gayret sarfeder. Ona göre tevakkuf, sem'î hüküm beklemekten ibârettir; çünkü şer'î hitap yok iken hüküm de yoktur. Tevakkuf ile söz konusu fiillerin hükmünün bilinmediği kastedilmişse Gazzâlî'ye göre bu yanlıştır. Bu durumda haramlığın veya ibâhanın bulunmadığı kesin olarak bilinmektedir; çünkü hitabın yokluğunda hükmün yokluğu malumdur.²²

Basrî ile aynı dönemlerde yaşamış olan hazr taraftarı Ebû Ya'lâ (458) da teşrî'den önce fiillerin hükümü konusunda tevakkuf edenlerin, neticede ibâhayı savunanlarla aynı tarafta olduğunu iddia etmiştir.²³ Hakikaten tevakkuf taraftarı Gazzâlî'nin de şer'den önce, fiilleri sebebiyle mükellef için herhangi bir sıkıntı (harac) bulunmadığını kabul ettiği görülür.²⁴ Yine tevakkufu savunan Cüveynî (478) de aslında ibâha taraftarları ile aralarında netice bakımından bir ihtilâf bulunmadığını, her iki tarafın da şer'den önce söz konusu fiillerin yapılmasının ve terkinin eşit olduğunu kabul ettiğini belirtmektedir.²⁵ Gazzâlî'nin hocası olan Cüveynî, bu anlamda Basrî ve Ebû Ya'lâ'nın tespitini haklı çıkarmaktadır.

Ebû Ya'lâ, tevakkuf taraftarlarına onların kendi delillerini kullanarak iki önemli eleştiri yöneltmektedir. Ona göre, şer'den önce aklın -şer' aksini bildirinceye kadar- bir şeyin haram veya mübah olduğuna hükmetmesine engel olan bir delil yoktur.²⁶ Ebû Ya'lâ asıl tartışma konusunun ne olduğunun altını

²⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 64.

²¹ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 879.

²² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 65.

²³ Ebû Ya'lâ, *el-Udde*, II, 260.

²⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 63.

²⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, I, 100.

²⁶ Ebû Ya'lâ, *el-Udde*, II, 264.

çizmek sûretiyle tevakkuf taraftarlarının pratikte iki görüşten birini (hazr/ibâha) seçmek zorunda olduğuna dikkat çeker. Ona göre bu tartışma, şer' gelmemiş olsa eşyanın/fiillerin hükmünün ne olacağı²⁷ yahut medeniyetten uzak bir yerde tek başına yaşayan ve hiçbir dinî bilgiye sahip olmayan kişiye, şer'î bir delil gelinceye kadar, etrafındaki yiyeceklerin mübah mı, haram mı olacağı hakkında yürütülmektedir.²⁸ Malumdur ki bunlar pratikte cevap bekleyen sorular olup mükellefin iki seçenekten birini yapması kaçınılmazdır.

Ebû Ya'lâ, ikinci olarak tevakkufu savunanlara, yine kendi delilleriyle karşılık vermekte ve tevakkufun mübah olduğu bilgisine nasıl ulaştıklarını sormaktadır. Çünkü şer'den önceki durum tartışıldığına göre, onların tevakkuf görüşü de akla dayanmaktadır. Dolayısıyla tevakkuf, onların eleştirdiği hazr ve ibâha görüşleriyle aynı metodun ürünü olup mefsedet riski açısından da bu iki görüşe eşittir. Ebû Ya'lâ, açık ve net biçimde, haramlığa veya mübahlığa hükmetme yetkisi bulunmadığı iddia edilen aklın, -aynı şekilde- tevakkufa hükmetme yetkisinin de olamayacağını söylemektedir.²⁹

İbâha taraftarlarının özellikle de Mu'tezile kanadının hemen her delilini eleştirip cevaplayan Gazzâlî, Ebû Ya'lâ'nın tevakkuf taraftarlarına yönelttiği bu iki önemli eleştiriye değinmemektedir. Fakat kendisinin de savunduğu tevakkuf görüşünün dayanağını sorgulayan muhâliflerine, "tevakkufun bir mezhep olmadığı"³⁰ ısrarla vurgulamakta, aksine onun, asılsız isnadlardan, yanlış hükümlerden kaçınma ve hüküm vermeme hâli olarak anlaşılması gerektiğini belirtmektedir. Gazzâlî ile aynı ekolden olan Ebû İshâk eş-Şîrâzî (476) de tevakkufun netice itibariyle ibâha görüşüyle aynı kapıya çıktığı iddiasına karşıdır. Bilakis Şîrâzî'ye göre aralarında çok büyük ve temel bir fark vardır ki o da hazr ve ibâha görüşünün, aklın hükmüne dayanması; tevakkuf görüşünün ise hükmü sadece şer'e hasrederek delilin yokluğunda beklemek anlamına gelmesidir.³¹

Diğer taraftan Basrî ve Ebû Ya'lâ'nın ortak iddialarında haklılık payı olduğunu söylemek mümkündür; çünkü *el-Mustasfâ*, dikkatle okunduğunda Gazzâlî'nin, şer'den önceki fiillerin mübahlık üzere olduğu fikrine yakın durduğu görülmektedir. İbâha görüşünün, hazrı savunmaktan daha tutarlı olduğunu belirten Gazzâlî, başka vesilelerle de bu görüşe yakınlığını ortaya koymuştur. Örneğin Hz. Peygamber (SAV)'in fiillerinin delâletini incelerken fiiller hakkında aslolanın, güçlüğün kaldırılması olduğunu belirtmekte ve şer'den önceki fiillerin mübahlığı görüşünü doğru bulmaktadır.³²

²⁷ Ebû Ya'lâ, *el-Udde*, II, 265-266.

²⁸ Ebû Ya'lâ, *el-Udde*, II, 260-261.

²⁹ Ebû Ya'lâ, *el-Udde*, II, 269-270.

³⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 422-426.

³¹ Şîrâzî, *Şerhu'l-Lüma'*, II, 977-978.

³² Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 212-221.

Görüldüğü üzere Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, şer' den önceki fiiller hakkında, aklın, menfaat ve zarar bakımından değerlendirme yaparak bir hükme ulaşabileceğini savunmaktadır. İleride daha ayrıntılı değinileceği üzere Basrî bu görüşünü, Allah Teâlâ'nın Hakîm oluşuna, dolayısıyla kulların maslahatını gözetmesine dayandırmaktadır. Bu da göstermektedir ki Basrî ile Gazzâlî'nin teşrî'den önce fiillerin hükmünün ne olduğu hususundaki görüş ayrılıkları sadece bu konudaki yüzeysel bir ihtilaf değil, problemin özüne taalluk eden bazı meselelerdeki köklü farklılıklardan kaynaklanmaktadır. Gazzâlî aslında, Basrî'nin bu meseledeki görüşünü dayandırdığı temellere karşıdır. Nitekim Gazzâlî, yaptığı hüküm tarifıyla konu hakkındaki son sözünü söylemiş, şer' den önce aklın husün-kubuhla ilgili vardığı bir sonucun "hüküm" kabul edilemeyeceğini savunmuştur. Şer' den önce fiillerin hükmü probleminin, husün-kubuh meselesinin bir fer'i olduğu dikkate alındığında, asıl meselede farklı düşünen Basrî ile Gazzâlî'nin, fer'î meselede de farklı görüşlere sahip olması beklenen bir durumdur.

Netice olarak teşrî'den önceki fiillerin ister haram ister mübah olduğu savunulsun isterse bu konuda tevakkuf edilsin, bu meseleyi –İbnü'l-Kassâr gibi³³- hiçbir pratik değeri olmayan faydasız bir teorik tartışma kabul etmek pek mümkün görünmemektedir. Nitekim Basrî ve Gazzâlî'nin örneğinde, konunun, husün-kubuh problemi, hâkimin kim'liği ve aklın teşrî'deki rolü gibi temel meselelere dayandığının ortaya konulmuş olması, bu iddiayı çürütmektedir. Anlaşıldığı üzere bu tartışma, önemini ve pratik değerini, neş'et ettiği husün-kubuh meselesinden almaktadır. Diğer taraftan şer' den önce fiillerin hükmü tartışmaları, fetret dönemindeki insanların, yalnız yaşayan ve kendisine dâvet ulaşmamış kişilerin fiillerinin hükmü ile; şer' den sonra, hakkında şer'î delil gelmemiş yahut çaba gösterilmesine rağmen hiçbir şer'î delile ulaşamamış fiillerin hükmünü de kapsamaktadır. Dolayısıyla teşrî'den önce fiillerin hükmü tartışmalarının, mükellef için önemli furû' meselelerine uzanan dalları olduğu gibi, daha da önemli temel usûl problemlerine uzanan kökleri bulunmaktadır. Tarafların ihtilaflarının asıl sebeplerini görmek de ancak bu kökleri ortaya koymakla mümkün olacaktır.

2. Meselenin Teorik Temelleri

Teşrî'den önce fiillerin hükmünün ne olduğu probleminin aslında hangi temel meselelere dayandığını, tartışmaya taraf olanların delillerinde bulmak mümkündür. Tartışmanın kökenlerini gösterme bakımından temsil yeteneği en fazla görüldüğü için bu çalışmada örnek olarak seçilen Basrî ve Gazzâlî'nin delil ve cevaplarından anlaşıldığı kadarıyla, mesele aşağıda birkaç başlık hâlinde zikredilen usûlî köklere dayanmaktadır. Konular üzerinde daha derinlikli düşünebilmek adına farklı başlıklar hâlinde incelemeyi tercih ettiğimiz tüm bu temel meseleleri,

³³ İbnü'l-Kassâr, *el-Mukaddime*, 314.

aslında ilk sırada zikredilen “Hâkim/Hüküm Koyucu” başlığı altında toplamak da mümkündür.

a. Akıl-Teklîf İlişkisi / Husün-Kubuh Meselesi

Husün-kubuh meselesi, aklın teşrîf ve teklîfteki rolünü ve konumunu tespit çabasını içeren bir mesele olup tevhid, nübüvvet, âhîret, kader ve kazâ gibi kelâmî konularla sıkı irtibatı bulunmaktadır. Ancak burada ayrıntılar kelâm ilmine bırakılarak yine mezkûr iki usûl âliminin görüşleri örneğiğinde konunun fıkıh usûlünü ilgilendiren cihetleri, teşrîf den önce fiillerin hükmüne delâlet ve kaynaklık etme açısından değerlendirilecektir.

Teşrîf den önce fiillerin hükmü problemi, husün-kubuh meselesine dayandığı o da aklın teklîfteki rolünü tespiti konu edindiğine göre, ihtilâfın en önemli kaynaklarından biri, aklın tanımı olmaktadır. Âlimlerden bir kısmı akli, zarûrî bilgiler; bir kısmı tecrübî bilgiler anlamında kullanmış; bazıları ise ma’kûlâtı incelemeye yarayan garîze olarak tanımlamıştır.³⁴

Basrî, *el-Mu’temed*’de aklın tarifine yer vermez. Basrî’nin hocası Kâdî Abdülcebbar ise, akli, “insanın düşünmesini (nazar), delillerden hükümler çıkarmasını (istidlâl) ve mükellef kılındığı şeyleri yerine getirmesini sağlayan özel bilgiler bütünü”³⁵ şeklinde tanımlamaktadır. Basrî’nin, konuyla ilgili görüşlerinden anlaşıldığı kadarıyla, hocasının akıl tarifine katıldığını en azından karşı çıkmayacağını söylemek mümkündür. Basrî’ye göre akıl, kâinattaki delillere bakarak Allah Teâlâ’nın varlığını ve hikmet sahibi olduğunu anlayabilir. Peygamberleri tasdik de akilla gerçekleşir. Basrî’nin bu husustaki en önemli görüşlerinden biri, şer’in sıhhatinin, akilla bilmeye bağlı (mevkûf) olduğudur.³⁶

Anlaşıldığı üzere Basrî’ye göre, akıl, şer’in yokluğunda hüküm verebilir. Ancak daha önce de belirtildiği gibi, Basrî’nin her türlü değerden bağımsız bir akıldan bahsetmediğini gözden kaçırmamak gerekir. Nitekim Basrî’ye göre, şer’in yokluğunda hükme ulaşmaya çalışan akıl, Allah Teâlâ’nın hikmet sahibi oluşuna dayanarak yolunu bulacaktır. Aklın, şer’den önce, yarar-zarar dengesini gözeterek hüküm verebileceğini söyleyen Basrî, bu görüşünü de Allah Teâlâ’nın Hakîm olduğu gerçeğine dayandırır. Çünkü hikmet sahibi olan Allah Teâlâ, kula -yani akla- maslahatını gösterecektir. Dolayısıyla genel hatlarıyla husün-kubuh anlayışına

³⁴ Örneğin bkz. Bâkılânî, *et-Takrîb*, I, 195-198; Bâcî, *İhkâm*, 175; Ebü’l-Hattâb el-Kelvezânî el-Hanbelî, *et-Temhîd fî usûli’l-fıkh*, thk. Müfid Muhammed Ebû Amşe, Dâru’l-Medenî, Cidde 1985, I, 43-47; Tûfî, *Der’u’l-Kavl*, 69-73. Âlimlerin farklı akıl tarifleri için bkz. Emir, *Menhecû’s-selef ve’l-mütekellimîn*, I, 65-84; Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1194-1201; Ayhan Tekineş, “İlk Devir İslam Dünyasında Akıl Üzerine Tartışmalar”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 2001, c. VI, sy. 10, s. 199-214; Ramazan Altıntaş, “Mu’tezile’de Akıl Anlayışı”, *Kelâm İlmi’nin Yeniden İnşâsında Geleneğin Yeri (Sempozyum)*, Elazığ 2004, s. 311-322.

³⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XI, 375.

³⁶ Basrî, *el-Mu’temed*, II, 887.

bakarak Basrî'yi nesnelcilikle vasıflandırmak oldukça zordur.³⁷ Basrî'nin, aklın yetkileri hususunda, hocası Kâdî Abdülcebâr'a göre daha sınırlayıcı davrandığını söylemek de mümkündür. Örneğin Basrî, huzurundaki kimsenin, Nebî (SAV)'ye sormadan ictihad etmesinin aklen câiz olmadığını savunmakta, hocası Kâdî Abdülcebâr'ın ise bunu câiz gördüğünü nakletmektedir.³⁸

Gazzâlî'ye gelince onun aklın teklîfteki rolüne bakışı, genel hatlarıyla mensubu bulunduğu Eş'arî gelenekle örtüşmektedir. Ancak bu ekolün ünlü isimlerinden Bâkılânî (403) ve Cüveynî'ye, Gazzâlî'nin zaman zaman muhâlefet ettiği de malumdur. Gazzâlî'ye göre akıl, Mu'tezile'nin iddia ettiği gibi fiile "dâvet edici" değil, sadece doğru yolu göstericidir. Bir fiili vâcib veya mübah kılan, yalnız Allah Teâlâ'dır; akıl ise vücûbu veya ibâhayı, bir başka ifâdeyle hükümlerden birinin diğerine ağır basması (tercîh) durumunun varlığını veya yokluğunu gösterendir. Gazzâlî, aklın bir hüküm vaz' edemeyen, aksine var veya yok olanı gösteren bir araçtan ibâret olduğu görüşünü daha anlaşılır kılmak için, onu bir aynaya benzetmektedir.³⁹

Gazzâlî'nin fiiller hakkında aklın yargılarının şer'an itibar göremeyeceği hususunda en önemli delillerinden biri, aklın hüküm verirken iç ve dış tesirlerden bağımsız olamayacağı ve hataya açık olduğu gerçeğidir. Akıl, bir vehmin yanlışlığını bilse dahi vehmin kişiye hâkim olmasını önleyemeyebilir. Bu sebeple Gazzâlî, - Basrî'nin de savunduğu- şer'in sıhhatinin akılla bilmeye mevkûf olduğu görüşüne karşıdır.⁴⁰

Gazzâlî, halk arasında yaygın kabul gören bazı hükümlerin yanlışlığını ya da her durumda doğru olmadığını anlamak için bunları örneğin yalanın kabihliği yargısını, hiçbir dış tesir altında kalmamış, fitrî akla arzetmek gerektiğini savunmaktadır.⁴¹ Gazzâlî'nin bu teklifi şu soruyu ister istemez akla getirmektedir. Hakikaten, her türlü dış tesirin etkisinde kalmış bir akıl, hiçbir etki altında kalmamış bir aklın hükümlerini tasavvur edebilir mi, edebilirse bunu hangi dereceye kadar başarabilir? Diğer taraftan, fitrî akla arzedildiğinde hükmün doğruluğu ya da yanlışlığının ortaya çıkacağını söylemek, netice itibâriyle aklın doğru hükme ulaşmak için bir yolu bulunduğunu kabul etmek anlamına gelmeyecek midir? Bu durumda bir fiil hakkında yaygın olarak verilen ve çocukluktan itibâren bireylere öğretilen hasenlik veya kabihlik hükmünün doğru olup olmadığını bilmek için, herkesin yahut sadece bunu başarabilenlerin, söz konusu hükümü ilk/fitrî akla arzetmesi gerekli ve yeterli olacaktır. Bu durumda

³⁷ Örneğin G. Hourani, Mu'tezile'yi nesnelcilikle, Eş'arîleri tanrısal öznelcilikle nitelemektedir. bkz. George F. Hourani, "İslâm'ın İlk Dönemlerinde İki Değer Kuramı", trc. F. Kerim Kazanç, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1996, sy. 8, s. 271-281

³⁸ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 722-723.

³⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 63-64.

⁴⁰ Ayrıntılar için bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 29-55.

⁴¹ Bkz. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 29-55.

Gazzâlî'nin savunduğunun aksine, akıl bir hükme varmış olmayacak mıdır?

Gazzâlî'nin ilk akla arz etme önerisi, şer' den önce fiillerin hükmü tartışmalarını doğrudan ilgilendirmektedir. Belirtmek gerekir ki ilk insandan beri şer'in var olduğu bilinmesine rağmen, bu tartışmanın usûl eserlerinde gündeme getirilme sebebi, mevcut bazı ihtilâflara çözüm bulabilmek için konunun fitrî akla arzedilmesinden ve onun vereceği hükmün tasavvurundan başka bir şey değildir. Örneğin Ebû Ya'lâ bu meselenin, medeniyetten uzak bir yerde tek başına yaşayan ve hiçbir dinî bilgiye sahip olmayan kişi hakkında tasavvur edildiğini söylemektedir.⁴² Ancak bu "ilk akıl" a arz etmenin neticesinde, şer' den önce fiillerin hükmü hakkında birbirinden farklı pek çok görüşün ortaya çıkmış olması, bu arz ve tasavvur işinin hakikate ulaşmada ne derece ölçüt olduğu hakkında da bir fikir vermektedir. Denilebilir ki Gazzâlî'nin ilk akla arz teklifi, kendisini hem haklı hem haksız çıkarmaktadır. Şöyle ki bu teklif netice itibâriyle aklın hükmüne itibarı içerdiğinden Gazzâlî'nin savunduğu görüşlerle tamamen çelişmektedir. Ancak diğer taraftan, bu arz sonucunda âlimlerin görüş birliğine varamamış olması, aklın husûn-kubuh konusunda genel ve bağlayıcı hükümler veremeyeceği noktasında Gazzâlî'nin görüşlerini desteklemektedir.

Gazzâlî'nin usûl anlayışında aklın konumu bellidir. Akıl ve kudret ortadan kalktığı zaman, kişi hitaba muhâtap olmaktan, dolayısıyla mükelleflikten çıkar. Ayrıca bir şeyin talep edilmesi, ancak akılda o şey var olduktan sonra mümkündür. Hüküm koyma bakımından akli yetersiz bulan Gazzâlî, ancak şer'î hüküm gelinceye kadar, hükümlerin yokluğuna delâlet etmede, onu bir delil olarak kabul etmektedir.⁴³ Anlaşıldığı üzere Gazzâlî, teklif konusunda akla, yalnız mükellef olma ve hitabı anlama aracı olarak değer vermektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken bir diğer husus, aklın teklifteki rolünü belli alanlara hasretmesinin, Gazzâlî'nin şer'in akla aykırı biçimde gelebileceğini savunduğu anlamı taşımayacağıdır. Gazzâlî'ye göre, hata ve tevile ihtimali bulunmayan mütevâtir bir nassın, akli delile aykırı gelmesi imkânsızdır; çünkü akli delil, nesih ve butlân kabul etmez.⁴⁴ Gazzâlî'nin daha eserin başında, fıkıh usûlü ilminin akıl ve naklin birleşimiyle oluştuğunu, bu sebeple de ilimlerin en şerefli olduğunu belirtmesi⁴⁵ bu açıdan önemlidir. Nitekim kendisi bizzat *el-Mustasfâ* gibi bir telif ortaya koyarak akıl ile naklin nasıl terkip edildiğinin güzel bir örneğini vermiştir.

Basrî'nin konu hakkındaki görüşlerini nasıl olup da Hüküm Koyucu'nun hikmet sıfatına dayandırdığını somut olarak görmek için onun istidlâl şekline biraz daha yakından bakmak faydalı olacaktır. Basrî'ye göre akıl, herhangi bir kabihlik

⁴² Ebû Ya'lâ, *el-Udde*, II, 261-262.

⁴³ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 243-245.

⁴⁴ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, II, 139-141.

⁴⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 3.

içerdiğine dâir emâre bulunmayan menfaatin, hasen olduğuna hükmeder. Ancak bu hüküm, hiçbir dinî temele dayanmayan saf aklın ürünü değildir. Çünkü ona göre akıl, bir fiilde kubuh mevcut ise Allah Teâlâ'nın onu bir şekilde mükellefe bildirmesi gerektiğini bilir. Çünkü hikmet sahibi olan Allah Teâlâ, hiçbir faydası olmayan zararın meydana gelmesine ve kullarının kabih işlemesine izin vermez. Yine akıl, hikmet sahibi olan Allah Teâlâ'nın, yarattığı hiçbir şeyin abes olmayıp her birinde bir amaç bulunduğunu, bu amacın da kulların maslahatına yönelik olduğunu bilmektedir. Bu bilgilere sahip olan akıl, kubuh içerdiğine dâir aklî veya sem'î hiçbir delil bulunmayan bir menfaat gördüğü zaman, onun hasen olduğuna hükmeder. Akıl, husün-kubha hükmederken zarar ve mefsedet emâresine dayanır. Nitekim zarar ve mefsedet emâresi bulunduğu zaman, akıl sahibi herkes, mübah da olsa o fiilden kaçınmayı hasen görür, kaçınmayı kınar.⁴⁶ Diğer taraftan Basrî, aklın, tüm fiillerin hükümünü bilebileceği iddiasında da değildir. Ona göre şer'î maslahat ve mefsedetler gibi sadece şer' ile bilinebilen hükümler de vardır.⁴⁷

Gazzâlî, Basrî'nin zikredilen görüşlerine cevap verirken öncelikle tartışmada kullanılacak kavramları netleştirmek ister. Bunun için de Gazzâlî, husün-kubuh kelimelerinin insanlar arasında çeşitli anlamlarda kullanıldığını ve her bir anlamının subjektiflik içerdiğini ortaya koymaya çalışır. Ona göre husün-kubuhun özellikle "maksada uygunluk/aykırılık" anlamı, bu subjektifliğin açık bir göstergesidir. Şer'den önce bir fiil, diğerinden sadece maksada uygunluk/aykırılık yönünden ayırt edilebilir. Bu durumda husün-kubuh fiilin zâtî bir özelliği olmayıp onu çevreleyen sıfat ve hâllere göre değişkenlik gösterir. Bu subjektiflik ve değişkenlik, Gazzâlî'nin konuyla ilgili görüşlerinde en önemli delil ve dayanağını teşkil etmektedir. Yalan gibi fiillerin, fayda ve amaçlara göre değişebilen bir hakikati bulunduğunu savunan Gazzâlî, zâtî bir sıfatın, hâl ve şartlara göre değişmeyeceğine dikkat çeker.⁴⁸

Gazzâlî, aklın hükümlerinde yanılabilmesi iddiasını delillendirirken bir fiilin hasen veya kabih olduğuna hükmeden vehmin nasıl hataya düşebileceğine örnekler sunar.⁴⁹ Gazzâlî'nin, insanın, sır saklamak, ahde vefâ gibi fiiller sebebiyle uğradığı zarara, sadece övülme beklentisiyle katlandığını söylemesi oldukça düşündürücüdür. Ona göre, sevap ve övgü beklemeyen kişi -böyle birinin varlığı farzedilse-, hiçbir faydası olmaksızın zarara katlanmayı kabih bulacaktır. Gazzâlî'nin, hasen-kabih yargılarının hata payı yüksek ve subjektif olduğunu ispatlamak için, insanın her fiilinin menfaate dayandığını ileri sürmesi, bir taraftan aşırı şüpheli ve pragmatist bir yaklaşıma kapı aralaması, diğer taraftan İslâm'daki fitrat ve kemâl anlayışı ile çatışması sebebiyle tartışmaya açık görünmektedir.

⁴⁶ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 868-879.

⁴⁷ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 888-889.

⁴⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 57.

⁴⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 59-60.

Gazzâlî, muhâliflerinin öne sürdüğü, aklın bazı fiillerin husün veya kubhuna hükmetmesi ile ilgili tüm iddiaları kendi açısından cevaplayıp delillerini çürüttükten sonra, asıl tartışma konusunun “Allah Teâlâ’nın fiillerinde husün-kubuh” olduğunu belirtmektedir. Gazzâlî, husün-kubuh konusunda gâibin şâhide, Allah Teâlâ’nın fiillerinin insanın fiillerine kıyas edilmesini yanlış bulur. Çünkü ona göre, kul yaptığında kabih olan bir fiil, Allah Teâlâ yaptığında kabih olmaz.⁵⁰ Bu durumda Gazzâlî’nin, meselenin kökeni bakımından, tüm bu tartışmaları Hâkim’in hikmet sıfatına bağlayan Basrî ile aynı görüşte olduğunu söylememiz mümkündür. Çünkü Allah Teâlâ’nın fiillerinde husün-kubuh, doğrudan hikmet sıfatıyla ilgilidir.

Sonuç olarak bu iki müellif, tartışmanın nereden neş’et ettiğinde uzlaşmış olsalar da konu hakkındaki yorum ve görüşlerinde ayrılmaktadır. Gazzâlî, Basrî’nin, aklın şer’in yokluğunda husün-kubha hükmedebileceği, bunu yaparken menfaat-zarar ölçütlerinden yararlanacağı, Allah Teâlâ’nın hikmet sahibi oluşunun, kulun maslahatını gözetmek vb. bazı zorunlu sonuçları olduğu gibi husün-kubuh hakkındaki en temel görüşlerine karşı çıkmaktadır. Aralarındaki bu farklar elbette konuyla ilgili tüm usûl meselelerinde ayrışmalarına sebep olmaktadır. Ancak Gazzâlî’nin, genel bir ifâdeyle Mu’tezile’ye nispet ettiği husün-kubhun fiillerin zâtî sıfatları olduğu gibi görüşlerin birçoğunu, Basrî’nin de benimsemediğinin altını çizmek gerekmektedir.

b. Hüküm Koyucunun Hikmeti ve Bu Sıfatın Sonuçları

Allah Teâlâ’nın hikmet sıfatı, başta kelâm ve fıkıh usûlü olmak üzere İslâmî ilimlerin pek çoğunda önemli bir yere sahiptir. Allah Teâlâ’nın, fiillerinde abes ve sefeh bulunmadığında, zâtına yönelik bir fayda veya zarara itibârdan münezzehtir olduğunda, İslâm âlimlerince ittifak edilmiştir. Ancak fiillerinde hikmet bulunmasının, Allah Teâlâ açısından bir zorunluluk olup olmadığı, kulun bu hikmeti ne dereceye kadar algılayabileceği, hükümlerin hikmet ile ta’lil edilip edilemeyeceği konularında ihtilâf edilmiştir.

Mu’tezile ile muhâliflerinin konu ile ilgili tartışmalarına bakıldığında taraflardan birinin Allah Teâlâ’nın “hikmet”, diğersinin ise “kudret” sıfatını öne çıkardığı görülür. Eş’arîler, hikmet sıfatına bir takım zorunlu sonuçlar bağladığı için Mu’tezile’yi, Allah Teâlâ’nın kudretini sınırlamak ve O’na acziyet isnad etmekle itham etmektedir. Buna karşı Mu’tezile de kudret sıfatını öne çıkararak muhâliflerini, Allah Teâlâ’ya abes ve sefeh isnad etmekle itham etmiştir. İslâm âlimlerinin, çoğunlukla, hikmet vb. gerekçelerle Allah Teâlâ’nın kudretinin sınırlanmasından ve bir fiilin Allah Teâlâ’ya vâcib olması gibi ifâdelerden titizlikle kaçındığı görülür.

⁵⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 58.

Cumhur, Allah Teâlâ'nın fiillerinde hikmetin zorunluluğu yerine, lütuf, ihsân, tefaddul gibi terimleri kullanmayı tercih etmiştir.⁵¹

Mu'tezile'nin temel prensibi olan adâlet kavramıyla hikmet kavramının çok yakın bir ilişkisi vardır. Hatta -zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılsalar da- adâlet prensibinin de temelinde hikmet sıfatının bulunduğunu söylemek mümkündür. Bu sebeptendir ki Basrî'nin usûl anlayışında hikmet sıfatı çok önemli bir yer tutmaktadır. Husün-kubuhla ilgili hemen her meselede Basrî, Allah Teâlâ'nın hikmet sıfatına istinâd etmiş, delillerini bu sıfat üzerine inşâ etmiştir.

Basrî'nin, *el-Mu'temed*'de, "Emrin husün şartları" olarak sıraladığı maddelerin neredeyse tamamı, Allah Teâlâ'nın Hakîm/hikmet sahibi bir ilâh oluşuna dayanmaktadır.⁵² Basrî'ye göre, Allah Teâlâ, hikmet sahibi olduğu için kullarını sebepsiz ya da karşılıksız meşakkatle yükümlü kılmaz. Bu da demektir ki hikmet sahibi olan Allah Teâlâ, kullarını hiçbir fayda içermeyen zararlarla mükellef kılmaz; kula gücünün üstünde yük yüklemeyen ve imkânsız bir fiili emretmez. Allah Teâlâ'nın, hitabını anlamasını istediği kişiye beyanda bulunması; mükellefe, gerekli şartlar hazır olmadan önce bir fiili yapmasını emretmemesi; emrettiği fiilin tüm açılardan aynısını yasaklamaması, vaktinden önce bir fiili neshetmemesi; emir ve nehiyelerinin bir amaca yönelik olması, Basrî'ye göre, O'nun Hakîm oluşunun bir gereğidir.

Allah Teâlâ'nın hikmet sıfatı, kul tarafından tam olarak anlaşılamadığından ve mâhiyeti gereği subjektif yorumlara açık olduğundan, muhâlif taraflar, kendi görüşlerine uygun biçimde bu sıfatı yorumlayıp birbirine zıt görüşlere gerekçe olarak gösterebilmektedir. Örneğin Kitâp ile Sünnet'in birbirini neshetmesini; Allah Teâlâ'nın kıyas gibi açık olmayan bir beyan ile ya da mücmel ve müşterek gibi kapalı ifâdelerle hitapta bulunmasını, hikmete aykırılığı gerekçe göstererek reddedenler olduğu gibi, bunların hikmete uygun ve câiz olduğunu savunan Basrî gibi âlimler de bulunmaktadır.⁵³

Basrî, hitabı ve dili anlamada ve bunlardan hüküm çıkarmada hikmet sıfatını aktif olarak kullanmaktadır. Ona göre menfaatini düşünen bir insanın, "yap (افعل)" lafzını kullandığında, bununla kabih veya mübahı istemesi mümkündür. Ancak, hakkında menfaat ve zararın imkânsız olduğu, hikmet sahibi olan Allah Teâlâ kullandığında, bu lafzın, kabih veya mübah olmayan bir fiile dâvet ve onu talep anlamı taşıdığı bilinir. Yine bu lafzı kullanan "Hakîm" olduğu için, talep ettiği fiil vâcib olmadığı hâlde, mükellefi fiile kesin biçimde dâvet etmesi mümkün değildir. Fiili terk etmek câiz ise Hakîm olan Allah Teâlâ'nın mükellefe bunu da

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Semerkandî, *Mîzân*, I, 77-78; Arûsî, *el-Mesâil*, 370-383; M. Sait Özervarlı, Ferhat Koca, "Hikmet", *DİA*, XVII, 511-518; Bekir Topaloğlu, "Hakîm", *DİA*, XV, 181-182; Ertuğrul Boynuakalın, "Makâsîdü's-şerîa" *DİA*, XXVII, 423-427; İlhan Kutluer, "Gâiyyet", *DİA*, XIII, 292-295.

⁵² Basrî, *el-Mu'temed*, I, 177-180.

⁵³ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 342-348

bildirmesi gerekir. Nehiy de Hakîm'den sâdır olduğu zaman, fiilin kubhuna, onu terk etmenin vâcib olduğuna ya da Hikmet Sâhibi'nin, fiili kerih gördüğüne delâlet eder.⁵⁴

Gazzâlî'ye gelince o, hikmeti “en üstün şeyleri, en üstün bilgilerle bilmek”⁵⁵, “işlerin düzenini bilmek ve onları düzenlemeye kâdir olmak”⁵⁶ şeklinde tanımlamaktadır. Elbette ki Gazzâlî de Allah Teâlâ'nın bütün fiillerinde hikmet bulunduğunu kabul etmektedir. Ancak Gazzâlî'nin, Basrî gibi, imkânsızlığın söz konusu olduğu her usûl meselesini, Allah Teâlâ'nın hikmet sıfatına bağlamayacağı tahmin edilebilir bir durumdur. Basrî, Allah Teâlâ'nın, kullarına güçlerini aşan bir yükümlülük vermemesini ve ma'rifetullahın vücûbu, küfrün haramlığı gibi hükümleri neshetmemesini, hikmete aykırılık ile gerekçelendirirken Gazzâlî, farklı sebepleri öne çıkarmaktadır.

Gazzâlî, Mu'tezile karşıtlarının hemen hemen tamamının yaptığı gibi, onları emir ve yasak konusunda Allah Teâlâ'yı kısıtlamakla itham etmektedir. Gazzâlî'ye göre -kulların maslahatına olsun veya olmasın- teklîf (yükümlü kılma), fiilleri karşılığında mükellefe mükâfat veya ceza verme, kullar için en iyi (aslah) olanı yapma, peygamber gönderme vb. fiiller Allah Teâlâ'ya vâcib değildir.⁵⁷ Basrî'nin zulüm ve abes olacağı gerekçesiyle hikmete aykırı bulunduğu hususlarda, Gazzâlî, abes ve zulüm bulunduğunu reddetmekte, bu kavramlarla ilgili olarak da Basrî'den farklı yorumlar getirmektedir.⁵⁸

el-Mustasfâ'da Gazzâlî, aklın, Yaratıcı'nın fiillerindeki hikmeti bilmede âciz olduğunu sık sık vurgulamaktadır. Ona göre aklın husnüne ya da kubhuna hükmedemediği bir fiilin, Şâri' tarafından vücûbuna veya haramlığına hükmedilmesi mümkündür. Fiil ve hükümlerdeki hikmetin bilinemeyişini, Gazzâlî iki yönden gerekçelendirmektedir. Birincisi, Allah Teâlâ'nın, bazı fiillerin husûn veya kubuh bilgisini sadece zâtına has kılmış olabileceğidir. İkincisi ise aklın husûn-kubuh hükümlerinin maksada uygunluğa göre değişmesi ve subjektif olmasıdır. Ayrıca aklın, hasen veya kabih olduğuna hükmettiği bir fiil, Allah Teâlâ hakkında söz konusu olduğunda aynı hükümleri almayabilir.⁵⁹

Mu'tezile'nin görüşlerine karşı yönelttiği eleştirilerden yola çıkarak Gazzâlî'nin usûl anlayışında hikmete hiç yer vermediği gibi bir yanlış anlamaya düşülmemelidir. Allah Teâlâ'nın fiillerini kısıtlayıcı bir zorunluluk olarak algılanmasına karşı çıksa da bütün olarak *el-Mustasfâ*'ya bakıldığında Gazzâlî'nin

⁵⁴ Basrî, *el-Mu'temed*, I, 57-82.

⁵⁵ Gazzâlî, *el-Maksadu'l-esnâ fi şerhi esmâillâhi'l-husnâ*, thk. Muhammed Osman el-Hasen, Mektebetü'l-Kur'ân, Kâhire (t.y.), s. 107.

⁵⁶ Gazzâlî, *el-İktisâd*, s. 114-115.

⁵⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 122-123.

⁵⁸ Ayrıca bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd*, 114-115.

⁵⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 64.

usûl anlayışında hikmetin önemli bir yer işgal ettiği görülecektir. Hükümlerin konuluş gâyelerini tespit etmede gösterdiği çaba ve titizlik, ayrıca yeni olaylar karşısında hüküm verirken bu gâyeleri ölçüt kabul edişi, Gazzâlî'nin usûl anlayışında hikmetin önemli bir yer işgal ettiğini ortaya koymaktadır.

Bu noktada, pek çok delilini hikmete dayandıran Ebü'l-Hüseyn el-Basrî'nin hikmet sıfatının sonucu olarak savunduğu görüşleri sıralamak, usûl eserlerinde genel olarak hikmet sıfatının hangi neticelere bağlandığının görülmesini de sağlayacaktır. Basrî'ye göre, Allah Teâlâ'nın hikmet sahibi oluşunun sonuçlarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

- Allah Teâlâ, kabih fiil işlemez. Basrî'nin bu kabulü, aslında aşağıda zikredilen diğer maddeleri de kapsamakta olup doğrudan Allah Teâlâ'nın hikmet sıfatına bağlıdır.
- Allah Teâlâ, sebepsiz olarak kulun kabih işlemesine izin vermez.
- Allah Teâlâ, haseni yasaklayıp kabih emretmez.
- Karşılığında sevap takdir etmedikçe Allah Teâlâ'nın kullarına meşakkat yüklemesi câiz olmaz.
- Allah Teâlâ'nın fiillerinde abes ve sefeh yoktur; O amaçsız ve faydasız bir fiilde bulunmaz.
- Allah Teâlâ, mükellefi, gücünü aşan bir fiil (teklîf-i mâ lâ yutâk) ile yükümlü kılmaz.
- Allah Teâlâ, kullarının maslahatını gözetir.

Basrî'nin düşüncesinde hikmet sıfatının sonuçları olarak tespit ettiğimiz bu görüşlerin ilgili bulunduğu bazı meseleler, usûl eserlerinde ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Bunlardan özellikle teklif-i mâ lâ yutâk (gücü aşan teklif) tartışmalarının hikmet sıfatı çerçevesinde cereyan ettiği görülür. Yine aynı çerçevede sürdürülen önemli tartışmalardan biri de Şâri'in hükümlerde genel ve özel olarak bir maksat gözetip gözetmediği, kulların maslahatına itibâr edip etmediği meselesidir. Her iki tartışma konusunun da fıkıh usûlünde ve furû'da çok önemli sonuçlar doğurduğu muhakkaktır.

3. Ortak Teorik Temelde Tartışılan Bazı Meseleler

Teşrîf'den önce fiillerin hükümü meselesi, aklın şer'in yokluğunda bir fiilin hasen veya kabih olduğuna karar verme yeteneği ve yetkisi olup olmadığını sorguladığından, fıkıh usûlünde husûn-kubuh meselesi çerçevesinde benzer bir takım problemlerle birlikte ele alınmıştır. Burada iki örnek meseleye yer verilecektir.

a. Nimet Verene Şükür Meselesi

Usûl eserlerinde, teşrîf'den önce eşyanın hükümü" meselesi kapsamında yer

verilen meselelerden biri de kendisine hiçbir şer'î bildirimde bulunulmamış bir kişinin, etrafındaki delillere bakarak aklen Allah Teâlâ'nın varlığını ve birliğini, O'na şükretmesi gerektiğini bulup bulamayacağıdır. Aklın teklîfteki rolü ve şer'den önce fiillerin hükmü hakkında ihtilâf edenler doğal olarak nimet verene şükretmenin hükmü konusunda da görüş ayrılığına düşmüştür. Basrî ile Gazzâlî'nin de bu konuda farklı taraflarda yer alacağı âşikârdır.

Basrî, *el-Mu'temed*'de, nimet verene şükretmeyi, 'hasen'e ve 'vâcib'e örnek olarak adâlet vb. fiillerle birlikte; zıddı olan nimeti inkârı da 'kabihi'e örnek olarak yalan, zulüm ve cehâlet gibi fiillerle birlikte zikretmektedir.⁶⁰ Bununla birlikte Basrî'nin, eserinde nimet verene şükür meselesiyle ilgili müstakil bir başlık açmadığı görülür. Basrî, teşrî'den önce fiillerin hükmü hakkındaki görüşlerini net olarak aktardığı için bu meselenin bir örneği niteliğindeki nimet verene şükretme konusu üzerinde durmamış olması muhtemeldir. Kendi ifâdeleri ışığında rahatça şunu söylemek mümkündür ki Basrî'ye göre akıl, şer'den önce kâinâtta delillere bakıp düşünmek sûretiyle nimet verene şükretmenin gerektiğini idrâk edebilir; dolayısıyla iman etmekle yükümlü; etmediği takdirde sorumludur.

Gazzâlî ise şer'den önce eşyanın hükmü veya husün-kubuh başlığı altında ele alması mümkün olduğu hâlde, muhtemelen Mu'tezile'nin bütün delil ve görüşlerini tek tek cevaplayabilmek için, bu konuyu ayrıca inceleme gereği hissetmiştir. Basrî'nin aksine Gazzâlî'ye göre, nimet verene şükretmek aklen vâcib değildir. Çünkü vâcib kılıcı, sadece Allah Teâlâ'dır. Akıl, dünyevî bir fayda bulamadığı için nimet verene şükretmeyi vâcib göremez. Uhrevî fayda bulunduğunu yani şükür karşılığında sevap alacağını da, ilâhî hitâp olmadan bilemez. Mu'tezile'nin ve dolayısıyla Basrî'nin, akıl sahibi herkesin, şükürün hasen ve nankörlüğün kabihi olduğunda ittifak ettiği iddiası Gazzâlî'ye göre kabul edilemez. Ona göre şükür, kul ve Allah Teâlâ açısından ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Çünkü Allah Teâlâ için şükür ve nankörlük eşittir. Diğer taraftan, şükretmesi gerektiğini düşünmeden ömrünü geçirmiş pek çok akıl sahibi insan bulunmaktadır. Gazzâlî'ye göre iddia edildiği gibi akıl, şükür gerektirse insan, bunu kendiliğinden bilmesi bir yana Peygamber'in dâvet ve uyarısından sonra hiç aklından çıkarmaması gerekir. Gazzâlî, aklın insanı güvenli yoldan gitmeye yani şükretmeye sevkedeceği iddiasını da kabul etmez. Çeşitli vesilelerle dile getirdiği üzere, Gazzâlî'ye göre akıl bir sevkedici değil sadece yol göstericidir.⁶¹

Görüldüğü üzere, Gazzâlî gibi bazı usûlcülerin müstakil olarak ele aldığı "Nimet Verene Şükretmenin Hükmü" konusu, aslında aklın, şer'in yokluğunda tek başına imân kabiliyetine sahip olup olmadığı, eğer sahipse bununla yükümlü kılınıp kılınmadığı sorularına, somut bir örnek üzerinden cevap aramaktan

⁶⁰ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 868.

⁶¹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 61-63; Ayrıca bkz. Gazzâlî, *el-İktisâd fi'l-i'tikâd*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 1983, s. 118-121.

ibârettir. Dolayısıyla bu konu, şer' den önce fiillerin hükümü meselesinin bir alt başlığı (fer'î),⁶² daha doğru bir nitelendirme yapmak gerekirse meselenin ihtivâ ettiği örnek bir tartışma olarak konumlandırılmalıdır.

b. Hükümlerde Boşluk ve Fetret

Usûl âlimlerinden bir kısmı, husün-kubuh meselesi, aklın teşrî' ve teklifteki rolü, şer'î hükümün yokluğunda mükellefin durumu gibi konuları ele alırken bu temel problemlerden türemiş tâli bir meseleye daha eserlerinde yer vermektedir. Bu tâli mesele, şeriatlerde fetret ve Allah Teâlâ'nın hükümlerinde boşluk bulunup bulunmadığıdır. Hükümle ilgili her mesele gibi bu konu da hem hüküm koyucuyu, hem de mükellefi ve teklîf konusu fiili ilgilendiren yönleri sahiptir.

Şeriatler arasında veya bir şeriat içinde fetret/kesinti yaşanması ya da hükümü konulmamış fiiller bulunması, mükellefin teklîfi bilme ve itaat etme imkânının ortadan kalkması anlamına gelecektir. Bu sebeple, Hakîm bir mükellifin yani Allah Teâlâ'nın bu tür boşluklara izin verip vermeyeceği, konuyu yine doğrudan hikmet sıfatına bağlamaktadır.

Âlimlerin çoğu, önceki şeriatler hakkında fetreti mümkün görmüş ise de son şeriat olan İslâm'da bunun cevâzı ve vukû'u konusunda ihtilâf etmişlerdir. Cüveynî'ye göre, bütün şeriatlerde fetret, aklen câizdir. Yine onun naklettiğine göre, Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, teklîf-i mâ lâ yutâkı mümkün gördüğü için, şeriatler fetrete uğrasa bile mükellefiyetlerin devam edeceğini söylemektedir. Cüveynî, mevcut şeriatte fetretin vukû'u hakkında ise akıl yürütmenin geçerli olmayacağı kanaatinde. Bu konuda bir zann-ı gâlibe ulaşmak için yeterli delil bulunmamaktadır. Ancak kıyâmetin çok uzun bir müddet sonra kopması durumunda bu mümkün görülebilir.⁶³ Gazzâlî, hem önceki şeriatlerde hem de son şeriatte fetretin mümkün olduğu hususunda hocası Cüveynî ile aynı görüştedir.⁶⁴

Fetret meselesiyle birlikte ele alınan ve ortak bir kökene sahip bir diğer mesele de Allah Teâlâ'nın hükümlerinde boşluk bulunup bulunmadığıdır. Meşhur Hanefî âlimlerden Ebü'l-Hasen el-Kerhî ve Cessâs, her hâdise hakkında Allah Teâlâ'nın bir hükümü bulunduğu görüşündedir.⁶⁵ Eş'arî ekolün güçlü temsilcisi Bâkılânî ise sınırlı hüküm kaynaklarının, sınırsız olaylara cevap vermesinin imkânsızlığını gerekçe göstererek hükümlerde boşluğu câiz, hatta vâcib görmektedir. Cüveynî, aklen câiz olduğunu kabul etmekle birlikte hükümlerden boşluk bulunmasını şer'an mümkün görmez. Cüveynî'ye göre, Bâkılânî'nin kaynakların sınırlılığı gerekçesi, kabul edilemez. Çünkü şer'î kâidelerin sınırlı ve

⁶² Zerkeşî'nin bu konunun "fer'" olarak görülmesine itirâzı hakkında bkz. Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhît*, I, 124-125.

⁶³ Cüveynî, *el-Burhân*, II, 1345-1348.

⁶⁴ Gazzâlî, *el-Menhûl min ta'likâti'l-usûl*, thk. M. Hasan Heytû, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1400, s. 484-485.

⁶⁵ Cessâs, *el-Fusûl*, IV, 75-76, 217.

sınırsız iki yüzü bulunmaktadır ve bir tarafın kapsamına girmeyen her olay, diğer tarafa dâhil edilebilir.⁶⁶

Gazzâlî'nin bu konuda hocası Cüveynî ile aynı görüşü savunduğu, hükümlerde boşluk bulunmasını aklen câiz görse bile şer'an bunu mümkün bulmadığı görülür.⁶⁷ Gazzâlî, ictihadda isâbet ve hata ile ilgili görüşlerini serdederken bu konu açısından dikkate değer bazı görüşler ortaya koymaktadır. Gazzâlî'ye göre, nass bulunmayan olayda, zann ile elde edilmesi istenen önceden belirlenmiş bir hüküm yoktur. Müctehidin Allah Teâlâ'nın mevcut hükmünü aradığını zannetmek yanlıştır. Aksine hüküm, zanna tâbidir ve her müctehid için Allah Teâlâ'nın hükmü, zannına gâlip gelen şeydir. Müctehidde zann-ı gâlip oluşmadan, Allah Teâlâ'nın o konuda hükmü yoktur. Bu durumda ibâha veya tahrîm gibi bir hükümden önce, zann talep edilmektedir. Dolayısıyla müctehid, maslahatın hangi görüşte olduğunu zannediyorsa Allah Teâlâ'nın hükmü odur. Gazzâlî, bu görüşün, aksi savunulamayacak kesinlikte olduğunu iddia etmektedir.

Bâkılânî'nin hükümlerde boşluk takdiri ile ilgili görüşlerini, Gazzâlî'nin bu ifâdeleri eşliğinde değerlendirmek daha sağlıklı olacaktır. Görüldüğü üzere Gazzâlî de her olayın Allah Teâlâ katında belirlenmiş bir hükmü olmadığını kabul etmekte, ancak bunun "boşluk" olarak ifâde edilmesine karşı çıkmaktadır. Ona göre, Allah Teâlâ'nın, hâdiseler hakkında bir bildirimde bulunmayıp konuyla ilgili hükmü müctehidlerin zannına tâbi kılmada, kullara yönelik bir maslahat olduğunu bilmesi mümkündür. Gazzâlî'nin bu istidlâl şeklinin, Basrî'nin hikmete dayalı istidlâllerini çağrıştırdığı açıktır.

Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'ye gelince o eserinde bu konuyu müstakil olarak ele almasa da nassların açık veya kapalı biçimde, bütün hâdiseleri kapsadığı iddiasına karşı çıkmaktadır. Ona göre, bu iddia doğru olsa Zâhirîlerin, birçok hâdisede istishâb-ı hâle ihtiyaç duymaması gerekir. Her hâdisenin olumlu veya olumsuz bir hükmü vardır. Ancak Basrî'ye göre bu hükme ulaşma yolunun, her zaman şer' olması gerekmez; bu yol, akıl da olabilir. Herhangi bir nass nakledilmediği zaman aklın hükmüne başvurmak gerekir.⁶⁸ Görüldüğü üzere Basrî, "boşluk" tabirini kullanmamış olsa da birçok hâdisenin şer'î hükmünün bulunmamasını mümkün görür. Ancak şer'î hükmü bulunmayan konuda aklın hükmüne başvurmanın, şer'in tasdik ettiği bir metod olduğu, dolayısıyla bu yolla ulaşılabilecek hükmün de şer'an meşrû' olduğu kanaatindedir.

Gerek şeriatlerde fetret gerekse hükümlerde boşluk bulunup bulunmadığı meselesi, şer'den önce eşyanın hükmü meselesiyle iç içedir. Şeriatlerde fetreti ve Allah Teâlâ'nın hükümlerinde boşluğu kabul edenler açısından, bu durumda nasıl

⁶⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, II, 1348-1350.

⁶⁷ Gazzâlî, *el-Menhûl*, 485.

⁶⁸ Basrî, *el-Mu'temed*, II, 724-744.

hüküm verileceği ve insanın nelerle mükellef kılınabileceği sorularının cevaplanması gerekmektedir. Bu sorulara verilecek cevaplar da elbette ki tarafların husûn-kubuh meselesinde aldığı tavırla paralel olacaktır. Bu açıdan, Bâkılânî'nin, Eş'arî geleneğin ünlü bir simâsı olarak, Allah Teâlâ'nın hükümü bulunmayan konuların varlığını kabul etmesi hatta zorunlu görmesi, ilk bakışta şaşırtıcı bulunabilir. Ancak "boşluk"un tevile açık bir tabir oluşu, bu görüşün Bâkılânî'nin düşünce sisteminde çelişkiye yol açmadan yorumlanmasını mümkün kılmaktadır. Konu hakkında Basrî ve Gazzâlî'ye özel bir değerlendirme yapmak gerekirse her ikisinin de kendi görüşleri çerçevesinde bir tutarlılık gösterdiği söylenebilir.

Sonuç

İslâm âlimleri, tek hüküm koyucunun Allah Teâlâ olduğu hususunda ittifak etmiş ancak aklın teşrî' ve teklif sürecindeki rolü hususunda ihtilâf etmişlerdir. Teşrî'den önce eşyanın hükmünün ne olacağı meselesi de aslında, aklın teşrî' sürecindeki rolünü daha iyi anlayabilmek için farazî olarak tartışılmış bir problemdir. İlk insan ve ilk peygamberden itibaren şer'in varlığı bilindiği hâlde, problemin teorik düzlemde tartışılıyor olması, teorik ve pratik bir fayda içermediği anlamına gelmez.

Bu çalışmada, teşrî'den önce fiillerin hükümü meselesinin önemi ve teorik temelleri, zımında barındırdığı kelâm, usûl ve furû' ilimlerini ilgilendiren çok mühim başka soruların açığa çıkarılması yoluyla ortaya konulmuştur. Akıl, şer'î bildirim olmaksızın fiillerin hükmünü bilebilir mi; fiillerde hükme delâlet eden zâtî veya başka sıfatlar var mıdır; akıl, fiil ve hükümlerdeki maslahatı tam anlamıyla görebilir mi; insan, kendisine ilâhî bildirim gelmeden önce de nimet verene şükür - dolayısıyla iman- ile yükümlü müdür; Allah Teâlâ, hükümlerinde kulların maslahatını gözetmekte midir; gözetiyor ise bu, zâtı açısından vâcib olarak değerlendirilebilir mi; akıl, şer'î delil olmaksızın ulaştığı hükümle sorumlu tutulabilir mi; bu hüküm genel ve bağlayıcı olabilir mi soruları, bunlardan sadece birkaçıdır.

Araştırma açısından, teşrî'den önce fiillerin hükümü meselesinin kimler tarafından, nasıl değil, neden ve niçin tartışıldığı; neler söylendiği değil, söylenenlerin hangi teorik temellere dayandığı önemli olduğu için Basrî ve Gazzâlî'nin görüşlerine ağırlık verilmiştir. Sonuçta, bu iki önemli usûl âliminin *el-Mu'temed* ve *el-Mustasfâ*'da serdettiği görüşleri sâyesinde meselenin kelâm, usûl ve furû' ile irtibatını görmek kolaylaşmıştır.

Basrî, şer'den önce ve şer'î delil yokluğunda aklın, hükümü bilme aracı olduğunu kabul ederken Gazzâlî, hükmün, ilâhî hitaptan ibâret olduğunu ve aklın, şer' olmadan hükümü bilemeyeceğini savunmuştur. Bu iki tavır, problemin öncelikle hüküm, Hâkim ve akıl terimlerinde kilitlendiğini göstermektedir. Diğer taraftan

Basrî, bu terimler etrafında cereyan eden tartışmaları son tahlilde dâima Allah Teâlâ'nın hikmet sıfatına bağladığı, Gazzâlî gibi muhâlifleri de verdikleri cevaplar da ister istemez hikmet sıfatına değindiği için, tartışmanın dördüncü temel kavramı da böylece ortaya çıkmıştır.

Basrî, kubuh içerdiğine dair aklî veya sem'î hiçbir delil bulunmayan bir menfaat gördüğü zaman, aklın, onun hasen olduğuna hükmedebileceğini savunmuştur. Basrî'nin bu görüşünü aklın Allah Teâlâ'nın hikmet sahibi olduğunu bilmesine dayandırması; hem hikmet sıfatını idrâkin sonuçlarını teoriden pratiğe nasıl taşıdığını gösterme bakımından hem de modern anlamdaki akılcılıktan çok farklı bir düşünce sistemine sahip olduğunu ortaya koyma açısından son derece önemlidir. Mükellefin teşrî'den önceki sorumluluklarını idrâk etmesi veya müctehidin kıyas ve icihad edebilmesi için, Mükellif (yükümlü kılan)'in hikmet sahibi olduğunu bilmesi, Basrî'ye göre şarttır. Anlaşıldığı üzere Basrî'nin, teklifte akla verdiği değer, bizzat aklın kendisinden değil, aksine Allah Teâlâ'nın Hakîm oluşundan kaynaklanmaktadır.

Gazzâlî ise Allah Teâlâ'nın bütün fiillerinde bir hikmet bulunduğunu kabul etmekle birlikte, hikmet gerekçesiyle de olsa hiçbir fiilin Allah Teâlâ'ya vâcib olamayacağını ve aklın, hikmeti bütünüyle anlamada âciz olduğunu savunmuştur. Gazzâlî, hikmetle ilgili hususlarda, Allah Teâlâ'nın fiillerini, kulun fiillerine benzetmenin yanlışlığına vurgu yapmıştır. Ona göre, kul yaptığında kabih olan bir fiil, Allah Teâlâ yaptığında kabih olmaz. Allah Teâlâ'nın, bazı fiillerin hasen/kabih olduğu bilgisini zâtına has kılması mümkün olduğu gibi, insan aklının çeşitli sebeplerle husûn-kubuh hakkında yanlış bir hükme varması da mümkündür. Bütün bu sebepler birleştiğinde, insan aklının, hikmete aykırı olanı her zaman tespit etme imkânı kalmamaktadır.

Gazzâlî, hikmeti anlamada olduğu gibi, fiillerdeki husûn-kubhu tespitinde de aklın âcizliğine vurgu yapmıştır. Ona göre akıl sadece, hitap gelinceye kadar hükümlerin yokluğuna delâlet etme ve hitabı anlama aracı olarak işlev ve değer görür. Her vesileyle aklın sınırlılığını ve acizyetini dile getiren Gazzâlî'nin ve dolayısıyla temsil ettiği ekolün, şer'den önce fiillerin hükmü meselesinde tevakkufu tercih etmesi şaşırtıcı değildir.

Son olarak fıkıh usûlü eserlerinde "Şer'den önce eşyanın hükmü" başlığı altında tartışılan meselenin, usûl sistematigi içindeki konumunu netliğe kavuşturmak gerekmektedir. Teşrî'den önce fiillerin hükmü meselesinde, şer'î bildirimden mahrum aklın, muteber ve bağlayıcı hüküm verme kâbiliyeti ve yetkisi bulunup bulunmadığı sorusuna cevap arandığından, konu "Husûn-Kubuh Meselesi"nin kapsamına giren bir alt başlık yahut onunla birlikte ele alınan bir yan başlık olarak nitelendirilebilir. Ancak usûl eserlerinin tamamında husûn-kubuh meselesine müstakil bir başlık açılmadığından, -bazı son dönem usûl eserlerinde olduğu gibi- her ikisinin de "Hâkim" üst başlığı altında yer almasının uygun

olacağını belirtmek gerekir. Nitekim Basrî'nin sıkça atıf yaptığı hikmet de Hâkim'in sıfatıdır. Gazzâlî'nin sistematiğinde olduğu gibi, "Hâkim" konusu elbette ki "Hüküm" ana başlığı altında incelenmelidir. Netice itibariyle, teşrî'den önce fiillerin hükümü tartışmalarının; hüküm, hâkim, akıl ve hikmet olmak üzere dört temel kavram etrafında cereyan ettiği; ihtilâfın temelinde yer alan "akıl" ve "hikmet" kavramlarının ise kilit noktasını oluşturduğu ortaya çıkmış olmaktadır.

Kaynakça

- Acem, Refik; *Mevsû'atu mustalahâti usûli'l-fikh inde'l-müslimîn*, Mektebetu Lübnan Nâşirûn, Beyrut 1998.
- Altıntaş, Ramazan; "Mu'tezile'de Akıl Anlayışı", *Kelâm İlmi'nin Yeniden İnşâsında Geleneğin Yeri (Sempozyum)*, Elazığ 2004.
- Âmidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed; *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Seyyid el-Cümeylî, Dâru'l-kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1404.
- Arûsî, Muhammed Abdülkâdir; *el-Mesâilü'l-Müşterake beyne usûli'l-fikh ve usûli'd-din*, Mektebetü'r-Rüşd.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd; *İhkâmü'l-fusûl fî ahkâmi'l-usûl*, thk. Abdülmecid Türkî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1995.
- ; *Kitâbu'l-hudûd fî'l-usûl*, thk. Nezih Hammâd, nşr. Müessesetü'z-Za'nebî, Beyrut 1973.
- Bağdâdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed (İbnü'l-Kassâr); *el-Mukaddime fî'l-usûl*, thk. Mustafa Mahdûm, Dâru'l-Ma'leme, Riyad 1999.
- Bâkılânî, Ebû Bekir; *et-Takrîb ve'l-irşâd (es-sağir)*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenîd, Müessesetü'r-Risâle, II. Baskı, Beyrut 1998.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn; *el-Mu'temed fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hamidullah, el-Ma'hedu'l-ilmiiyyu'l-Fransî, Dımeşk 1964-1965.
- ; *Şerhu'l-Umed*, thk. Abdülhamid b. Ali Ebû Zenîd, Dâru'l-matbaati's-selefiyye, Kâhire 1410.
- Beyânûnî, Muhammed Ebü'l-Feth; "Hüküm", *DİA*, XVIII, 466-468.
- Boynukalın, Ertuğrul; "Makâsîdü's-şerîa" *DİA*, XXVII, 423-427.
- Bûtî, Muhammed Saîd Ramadan; *Davâbitu'l-maslaha fî's-şerîati'l-İslâmiyye*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1982.
- Cessâs, Ahmed b. Ali er-Râzî; *el-Fusûl fî'l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşemî, Vizâratu'l-evkâf ve's-şuûnu'l-İslâmiyye, Kuveyt 1985.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî; *el-Burhân fî usûli'l-fikh*, thk. Abdülazîm ed-Dîb, Katar 1399.
- ; *Kitâbu't-Telhîs fî usûli'l-fikh*, thk. Abdullah Cevlem en-Nibâlî, Beşir Ahmed el-Umerî, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1996.
- Debûsî, Ebu Zeyd; *Takvîmu'l-edille fî usûli'l-fikh*, thk. Halil Muhyiddin el-Meys, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, II. Baskı, Beyrut 2007.
- Dihlevî, Şâh Veliyyullah; *Huccetullâhi'l-Bâlîğa*, thk. Seyyid Sabık, Kahire, Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, [t.y.]
- Emir, Câbir İdris Ali; *Menhecu's-selef ve'l-mütekellimîn fî muvâfakati'l-akl li'n-nakl ve eseru'l-menheceyn fîl-akîde*, Mektebetu Edvâi's-Selef, Riyad 1998.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ; *el-Udde fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiiyye, Beyrut 2002.

- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed; *el-İktisâd fî'l-i'tikâd*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1983.
- ; *el-Maksadu'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-husnâ*, thk. Muhammed Osman el-Hasen, Mektebetü'l-Kur'ân, Kâhire (t.y.).
- ; *el-Menhûl min ta'lîkâti'l-usûl*, thk. M. Hasan Heytû, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1400.
- ; *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*, el-Matbaatü'l-Emiriyye, Kâhire (Bulak) 1322.
- ; *el-Mustasfâ, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi* trc. Yunus Apaydın, Rey Yayıncılık, Kayseri 1994.
- Hourani, George F., "İslâm'ın İlk Dönemlerinde İki Değer Kuramı", terc. F. Kerim Kazanç, Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1996, sy. 8, s. 271-281.
- Kelvezânî, Ebû'l-Hattâb el-Hanbelî; *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*, thk. Müfid Muhammed Ebû Amşe, Dâru'l-Medenî, Cidde 1985.
- İbn Abdisselâm, İzzuddîn b. Abdisselâm; *Kavâidu'l-Ahkâm fî mesâlihi'l-enâm*, Beyrut : [y.y.]
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir; *İslâm Hukuk Felsefesi*, terc. Mehmet Erdoğan, Vecdi Akyüz, Rağbet Yayınları, İstanbul 2013.
- İbni Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd; *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, thk. Mahmut Hâmid Osman, Dâru'l-hadis, Kâhire 1998.
- Kâdî Abdülcebâr, Ebû'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî; *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*, (XI: *Teklîf*), thk. Muhammed Ali en-Neccâr, Abduhalîm en-Neccâr, ed-Dâru'l-Mısriyye li't-telif ve't-terceme, Kâhire 1963.
- ; (XVII: *eş-Şer'ıyyât*), thk. Tâhâ Hüseyin: ed-Dâru'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, Kahire 1963.
- ; *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman, Mektebetu Vehbe, Kâhire 1988.
- Karâfî, Şihâbuddîn; *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ ani'l-ahkâm*, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Haleb, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1967.
- Koca, Ferhat; "Hikmet", *DİA*, XVII, 514.
- Kutluer, İlhan; "Gâiyyet", *DİA*, XIII, 292-295.
- Özervarlı, Sait M. ve Koca, Ferhat; "Hikmet", *DİA*, XVII, 511-518.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer; *Kavâti'u'l-edille fî usûli'l-fikh*, thk. Dr. Abdullah b. Hâfız b. Ahmed el-Hakemî, Mektebetü't-tevbe, Riyad, 1419/1998.
- Semerkandî, Alâeddin Ebû Bekr Muhammed; *Mîzânu'l-usûl fî netâici'l-ukûl fî usûli'l-fikh*, thk. Abdümelik Abdurrahman Es'ad es-Sa'dî, Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'd-Dîniyye, Bağdat 1987.
- Şâtıbî, İbrahim; *Muvâfakât*, nşr. Ebû Ubeyde Al-i Salman, Huber, Dâru İbn Affan, 1997/1417 (*Muvâfakat: İslami ilimler metodolojisi*, trc. Mehmet Erdoğan, İstanbul, İz Yayıncılık, 1993)
- Şehrânî, Âyid b. Abdullah b. Abdülaziz; *et-Tahsîn ve't-takbîhu'l-'akliyyân ve eseruhümâ fî mesâili usûli'l-fikh ma'a münâkaşa 'ilmiyye li usûli'l-medreseti'l-'akliyyeti'l-hadîse*, Dâru künûzu işbiliya, Riyad 1429/2008.
- Şelebî, Mustafa; *Ta'lîlu'l-Ahkâm*, Beyrut, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1981/1401.
- Şîrâzî, Ebû İshak Cemaleddin İbrâhim b. Ali b. Yusuf (476); *Şerhu'l-Lüma'*, thk. Abdülmecid Türkî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1988.
- ; *et-Tefsîr fî usuli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heytû, Dâru'l-Fikr, Dımeşk 1980.
- Tehânevî, Muhammed Ali; *Keşşâfu istilâhâti'l-funûn ve'l-ulûm*, Mektebetü Lübnân Nâşîrûn, Beyrut 1996.

- Tekineş, Ayhan; "İlk Devir İslam Dünyasında Akıl Üzerine Tartışmalar", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, 2001, c. VI, sy. 10, s. 199-214
- Topaloğlu, Bekir; "Hakîm", *DİA*, XV, 181-182.
- Tûfî, Necmeddin Süleyman b. Abdülkaviyy; *Der'u'l-kavli'l-kabîh bi't-tahsîn ve't-takbîh*, thk. Eymen Mahmûd Şehâde, Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad 2005.
- Zerkeşî, Bedreddin Muhammed b. Abdillâh b. Bahadır; *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2000.